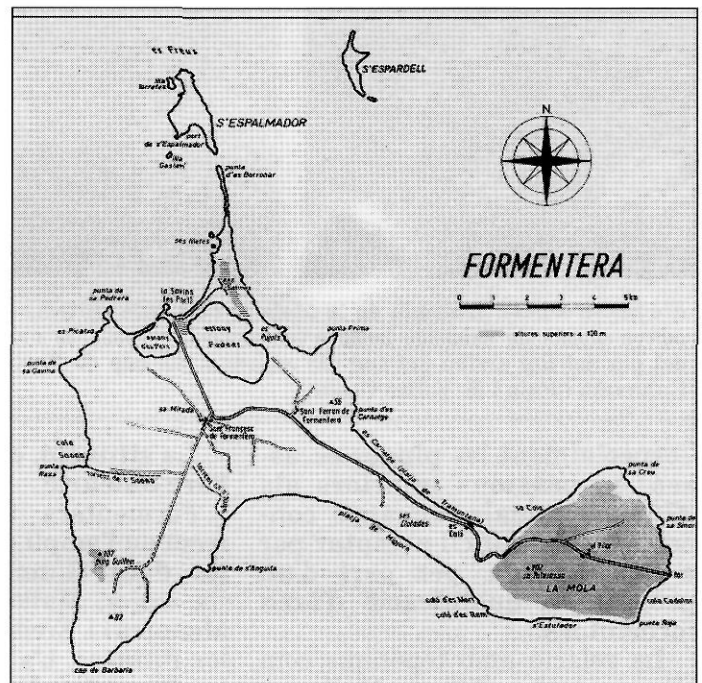

per Joan Vilà-Valentí

[illegible]

(121) 25

Els penya-segats. L'altiplà de la Mola, a l'est, cau vertical sobre la mar en uns penya-segats de salvatge bellesa (esquerra); a l'oest, la inclinació vers el nord del pla del Rei arriba pel sud als espadats del cap de Barbaria (dreta). (Fotos: Campaña i Puig i R. Vallès Costa.)

—especialment les pluges escasses, en ocasions inferiors als 275 mm anuals, en anys concrets—, es fa difícil acceptar per a aquesta illa, per part d'un geògraf, la qualificació d'àrea formentosa.

La relació amb topònims com "Formentor", a l'illa de Mallorca, sembla més versemblant, des d'un punt de vista geogràfic, diguem més exactament orogràfic. Llavors hom al·ludiria a un relleu abrupte, endinsat en els seus caires laterals cap al mar. Bé pot referir-se a l'altiplà arrodonit de la Mola que cau gairebé a plom, en alguns punts especialment, sobre l'aigua. Si parlem de dos penya-segats rocosos, serien sens dubte, vistos des del sud, el cap de Barbaria, a l'oest, i l'escarpament rocallós de la Mola, a l'est.

Derivat en aquest cas del llatí *promontorium*, el topònim "Formentera" podria tenir sens dubte un major sentit geogràfic, amb la directa al·lusió a una característica de relleu. Ens sembla una conclusió ben vàlida; però són els filòlegs els qui ens han de dir la darrera paraula.

La situació, en un extrem de l'arc balearic

Formentera apareix a l'extrem de l'ampli arc que dibuixen les dues Gimnèsies clàssiques (la major, Mallorca, i la menor, Menorca) i Eivissa, l'illa gran de les Pitiüses. L'altra, la més petita, la nostra Formentera, resta com la més meridional de les diverses unitats de l'arxipèlag, apuntant vers el sud i el sud-oest. Barbaria no queda pas molt lluny, en efecte, del cap que porta el seu nom.

Cadascuna de les illes apareix amb una clara personalitat fisiogràfica, malgrat formar un conjunt que té també indubtablement uns trets geogràfics comuns, físics i humans. L'originalitat de Formentera arrenca ja de la seva situació i de la seva reduïda superfície. La forma del relleu continua configurant la seva peculiar definició. A l'oest apareix un pla suau inclinat vers el nord, amb unes albuferes (l'estany Puident, l'estany des Peix), per una banda; per l'altre costat, a l'est, l'altiplà de la Mola, que frega tan sols els dos centenars de metres d'altitud, no massa

elevat certament, però que sobresurt atrevit des del nivell marí. Unint els dos elements de relleu que acabem d'indicar s'allargassa una llenca de terres baixes, un característic *tombolo*, segons la terminologia geogràfica mediterrània.

El contrast del relleu és ben net si comparem la nostra illa amb la veïna, Eivissa, una veritable teoria de puigs i petits plans i corredors, com ja hem dit i escrit altres vegades. De cap manera podem equiparar-la a Mallorca, molt més extensa, amb una destacada serralada, la de Tramuntana. Comparable en certs sentits a Menorca, de relleu monòton, però sense aquest joc d'una plana baixa, gairebé imperceptible des del mar, i la Mola. Ben diferent, si continuem la comparança amb la balear de l'altre extrem, per la situació —l'una a l'oest, l'altra a l'est— i per algunes condicions climàtiques: la nostra illa, força menys plujosa i més càlida; l'altra, en canvi, amb l'avantatge d'una més alta pluviositat.

Amb el que acabem de dir, Formentera es defineix com la més àrida de les illes de l'arxipèlag. Amb aquesta perspectiva, de fet constitueix una prolongació del domini climàtic del sud-est de la península Ibèrica, com nosaltres mateixos ho vàrem assenyalar, ja fa anys, tot presentant-lo com l'àrea climàtica menys plujosa de les tres grans penínsules euro-mediterrànies.

L'evaporació s'accentua en funció de les altes temperatures i per la força que pot tenir el vent, relliscant sobre la superfície de les aigües i no trobant, en arribar a Formentera, l'oposició de les pantalles geogràfiques de línies de puigs o serralades. Llavors el vent —i no cal pas que sigui el mestral, mot que derivat de *magistralis* vol dir precisament això: l'amo dels vents i del cel— pot dominar plenament sobre els aires i les terres formentereres. Llavors la nostra illa pertany al regne dels vents. Amb els Freus moguts, Formentera restava, en el passat, doblement aïllada.

L'aparició de l'home: fa més de trenta-cinc segles?

El geògraf es pregunta sempre, un cop ha aconseguit definir les característiques físiques i ambientals d'un país, des de quan el territori ha estat ocupat per l'home i en quines condicions. Fa un parell o tres de decennis semblava prudent afirmar, respecte a Formentera, que fins a l'època romana no s'havia produït aquest fet, l'aparició de l'home i la seva permanència de manera estable. Apareixen tan sols, ben confuses, algunes mostres de la possible existència anterior de l'home. Podíem suposar, en aquest cas, que la nostra illa apareixia com una possible prolongació de la propera Eivissa. Aquesta última sí que mostrava una població estable i amb un port que els púnics utilitzaven des de sis o set segles abans de Crist.

Però les troballes arqueològiques dels darrers decennis mostren a Formentera un quadre anterior, d'assentament humà i de colonització econòmica, força clar. Avui dia sembla evident que la nostra illa té ja una ocupació humana disset o divuit segles abans de Crist, almenys la part occidental baixa. Formentera apareix llavors dins del cercle talaiòtic, amb uns trets econòmics i culturals que en part queden bastant definits, especialment si tenim en compte les dades procedents d'altres llocs de l'arxipèlag. Heus ací, doncs, que la història de Formentera –sols pròpiament hi ha història, és clar, amb l'aparició de l'home– s'allarga fins a trenta-cinc o quaranta segles.

Com seria en aquells moments el paisatge vegetal formenterer? Quaranta segles és ja un període llarg que permet sospitar l'existència de fluctuacions climàtiques i l'aparició de matisos –potser amb algun contrast marcat– en l'evolució i en les característiques de la vegetació natural. Sols unes anàlisis pol·líniques i alguns acurats estudis sedimentològics permetrien aclarir correctament aquesta qüestió. Sempre, però, sembla que hi hauria una tendència a un clima més càlid i menys humit

El poblament històric. El monument megalític de ca na Costa (dalt), construcció funerària d'època pre-talaiòtica, és testimoni d'un poblament prehistòric de l'edat del bronze, que es remunta a la primera meitat del segon mil·lenni abans de Crist. Situat al tombolo central, el castellum romà de can Pins (baix), del baix imperi, mostra una Formentera que feia ja d'avançada en el sistema de protecció d'Eivissa. (Fotos: R. Vallès Costa.)

que en la resta de les illes de l'arxipèlag.

No sabem gaire tampoc de la importància de l'assentament humà que hem indicat ni de la corresponent ocupació del sòl. Hem de suposar que fou la primera, des d'un punt de vista agrícola i ramader. Probablement també representà una

instal·lació humana poc densa, que es reduïa sols a uns grups d'homes.

Les pulsacions poblacionals

Un fet característic de Formentera, a diferència del que succeeix a Eivissa, és la discontinuïtat de la població. Almenys en dues ocasions, i en tots dos

La nova Formentera. El gravat de l'arxiduc Lluís Salvador d'Àustria (esquerra) mostra la capçalera municipal cap al 1867; entre quatre casetes destaca l'església fortificada dedicada a Sant Francesc Xavier, i assenjala en primer pla el sòl rocós, de crosta calcària. Llavors Formentera era poblada per unes 1.700 persones. Actualment, el cens de 1991 dona 4.760 habitants de fet per a tota l'illa, dels quals 466 viuen concentrats a Sant Francesc, que presenta característiques d'un nucli urbanitzat (dalt). (Procedència: esquerra, *Las Antiguas Pitiusas*, Palma, 1982; dalt, foto: R. Valles Costa.)

casos probablement durant uns quants segles, la nostra illa restà en el passat deshabitada. Així sembla succeir durant un parell o tres de centúries, abans d'afermar-se l'ocupació romana, fet produït ja dins de la nostra Era. De nou, deixa d'existir població permanent a l'illa del segle XIV al XVII. Per això és possible parlar de l'existència, en el cas de Formentera, d'unes pulsacions poblacionals, fenomen que també es dona en algunes altres petites illes mediterrànies.

La impressió que hom té és que el nivell de població (densitat, estabilitat dels modes de vida) ha estat tradicionalment bastant fràgil. La incidència amb força d'algun factor negatiu, com pot ser l'augment de dificultats en les possibles relacions amb Eivissa i l'aparició d'una acusada inseguretat marítima, pot provocar una interrupció o solució de continuïtat en el poblament formenter. No podem pas oblidar que sovint s'han creat, al llarg de la història, amplis sectors d'inseguretat a la Mediterrània. En determinats trams litorals la inseguretat provocava un desdoblament del poblament, amb l'antic nucli de pescadors i mariners al costat del mar i el nou poble, arrecerat a l'interior, protegit per la llunyania i la millor possibilitat de defensa. Formentera, simplement, era abandonada i quedava com una avançada meridional en el sistema defensiu de les Pitiüses.

De la primera època de despoblació l'afirmació més clara procedeix del geògraf i historiador Estrabó. Ell ens assegura a la seva *Geografia*, en un text que probablement fou escrit a final del segle I aC, refet deu o quinze anys després, que l'illa que anomena, potser erròniament, *Ofiussa*, corresponent a Formentera, "es troba a prop d'Eivissa, és molt més petita i està deshabitada" (llibre III, capítol V). Encara que aparentment sembla referir-se als moments per a ell presents, en realitat està copiant textos anteriors que reflecteixen la situació que hi havia dos o tres segles abans.

L'altra fase de despoblació és molt més propera. Ja a final del segle XIV, sembla que la nostra illa restava de nou deserta. En el viatge que ens relata Ruy González de Clavijo, referent exactament a l'any 1403, ens conta que "cuando amaneció, fueron en par de una isla que se llama Formentera y es despoblada". Durant tres segles l'illa apareix pràcticament sense gent. Forma llavors part, simplement, com hem assenyalat abans, de l'aparell de defensa de l'illa gran de les Pitiüses. Des de Formentera, amb se-nyals de fum durant el dia i de foc durant la nit, els vigies que hi habitaven avisaven del possible perill als habitants d'Eivissa, on hi havia milícies a l'aguait del possible enemic, i torres de defensa a nombroses cases de pagès, amb la potent muralla que encerclava la vila.

Curiosa i frapant imatge, avui dia, la de Formentera despoblada i la d'Eivissa vigilant i arraulida, completament tancades ambdues a la possible arribada de gent enemiga de l'exterior!

La colonització eivissenca moderna: la "nova" Formentera

Des de final del segle XVII, la més petita de les Pitiüses torna a repoblar-se, passada l'època de les acusades inseguretats. Un petit món, completament tancat a l'altre món exterior, que sols sotja i mira cap enfora, tement l'aparició d'un possible enemic, comença a obrir-se a una repoblació procedent de l'illa veïna. Tenim força informació d'aquesta fase de colonització. Formentera passa a ser una prolongació del camp eivissenc, amb unes formes de poblament i d'ocupació del sòl que intenten ser idèntiques, però que acaben mostrant certs matisos ineludibles d'adaptació al medi natural formenter.

La repoblació es mostra amb bastant continuïtat al llarg del segle XVIII. Comença a la part baixa de la nostra illa; però l'any 1786, a l'informe que presenta el nou bisbe d'Eivissa, Abad y La Sierra, ja es diu, respecte a la Mola, que dalt de l'altiplà "hay una hermosa llanura recién poblada de caseríos". El mateix bisbe ja va crear a Formentera les tres parròquies actuals. A final d'aquesta centúria ja s'arribava als 1.200 habitants. Mig segle

després, el nombre de formenters oscil·lava al voltant de 1.500. L'any 1890, fa més d'un segle, hom podia comptar-hi ja uns 2.000 habitants.

L'originalitat de la Formentera tradicional

Diem "tradicional", respecte a nosaltres, a la Formentera fruit de la repoblació moderna que acabem d'assenyalar. És un període que dura des de començament del segle XVIII fins a mitjans de la centúria actual. La contraposem a la Formentera d'avui dia, que es configura i es desenvolupa des del sisè decenni del segle XX. Aquesta última és l'única Formentera que han conegut un bon nombre de formenters actuals, tots aquells que no ultrapassen els quaranta o quaranta-cinc anys d'edat. L'altra Formentera, la tradicional, és la dels seus pares o avis; sols en resten indicis i records; dins de vint o trenta anys, ja en ple segle XXI, serà pura història.

La Formentera tradicional consistia, dèiem, una prolongació del camp eivissenc. La repoblació i la colonització fou efectuada per eivissencs, amb formes de propietat i formes d'explotació inicialment idèntiques, amb activitats econòmiques iguals, amb formes de poblament molt semblants, amb cases de pagès aïllades; en definitiva, amb la mateixa mentalitat i les mateixes tècniques. Però hi ha sens dubte una adaptació als nous matisos del medi físic formenter.

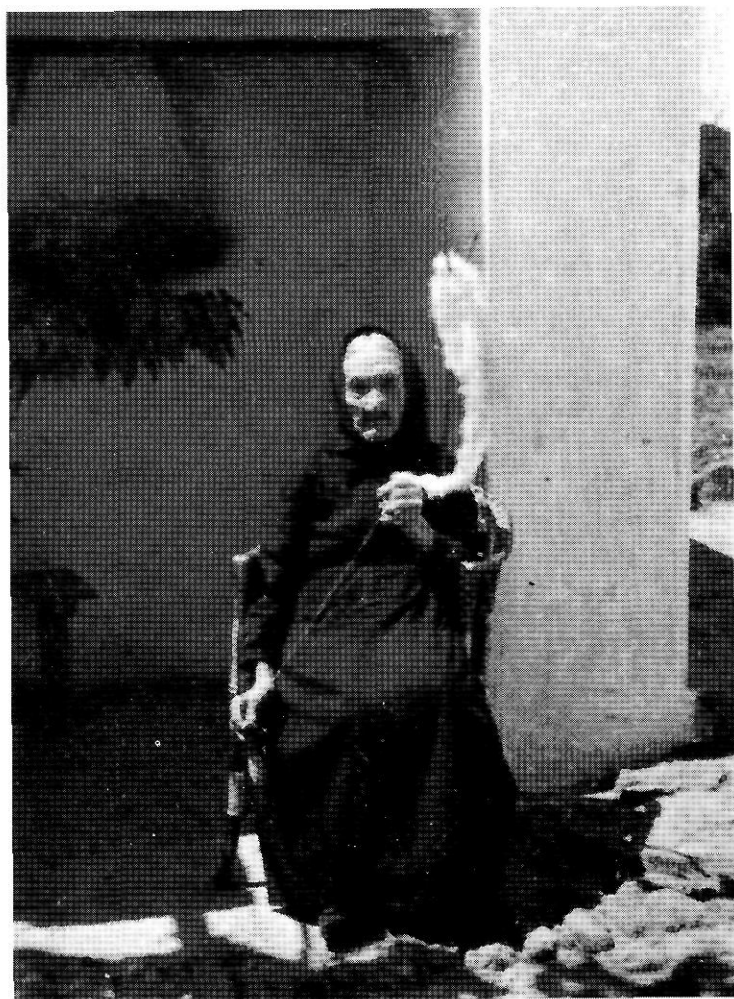
De l'esmentat procés d'acomodació a aquests trets naturals, en part amb matisos nous, en sorgeix l'originalitat de la Formentera tradicional, respecte a la Pitiüsa gran. En realitat apareixen a la nostra illa unes limitacions físiques —de relleu, extensió, clima, aigua— que permeten explicar sens dubte les pulsacions poblacionals que abans hem indicat i les restringides possibilitats respecte a les activitats econòmiques, que depenen estretament, en l'època a la qual ens referim, de les condicions naturals i ambientals. En cap cas hem d'esperar que la producció agrària o pesquera, fins i tot referint-nos a

*Els horitzons
tradicionals
de treball.*

L'home de Formentera ha sabut explotar totes les possibilitats que el medi li oferia: la terra, el bosc i la infinita mar. L'activitat començava a la infantesa i es mantenia al llarg de tota la vida; i si bé el treball saliner era cosa d'hòmens (dalt), la velleta quasi centenària filava la llana (dreta).

(Fotos: J. Vilà-Valentí.)

la pròpiament agrícola, que seria la més destacada, arribi a resultats econòmicament considerables.

La resposta a aquesta producció migrada, en cada branca econòmica, fou un mode de vida mixt i complex, amb un aprofitament curós de les diverses possi-

bilitats, d'acord amb els diferents objectius perseguits: la terra, la pedra, el marès, l'aigua, el matoll, el bosc, la mar. Ja a Eivissa es mostra tot aquest quadre d'aprofitaments diversos, sense perdre cap possibilitat, fets amb cura i enginy. Però en el món rural formenter hom arriba a una

diversitat i minuciositat realment incomparables. Sovint amb resultats ben variats i minsos, però que permeten viure i subsistir.

La majoria dels formenterers tradicionals eren indubtablement pagesos, que conreaven unes terres, cercant una producció agrícola, i que posseïen un reduït grup d'ovelles i uns quants exemplars d'altre bestiar. Però al mateix temps podien ser a més, segons les fases de l'any, un saliner, un carboner o un pescador. Aquesta última activitat els unia a la mar que, d'aquesta manera, no els era pas aliena.

Amb una producció que en bona part era simplement de subsistència i poc més, sovint al formenter li mancava el diner fresc, els sous. La solució era una emigració temporal, d'uns quants anys de durada, que sabem que existia ja a final del segle passat i que es mantingué en els quatre primers decennis de l'actual centúria. Podia fer-se cap a terres properes, com la banda oriental de la Península, o llunyanes, vers l'Havana o Buenos Aires, posem per cas. Sovint el formenter buscava tasques marineres i s'enrolava en un vaixell.

Durant tot aquest període la dependència de Formentera respecte a Eivissa era molt acusada. Els excedents de producció anaven a parar, en efecte, a l'illa veïna i el port de la vila eivissenca centrava per complet els possibles vincles socials i comercials i totes les possibles relacions amb la Península. En conjunt, però, el moviment d'homes i mercaderies era escàs i sovint resultaven suficients a o dues connexions diàries, en ambdós sentits.

La Guerra Civil espanyola i la Segona Guerra Mundial trenquen i acaben en gran part amb totes aquestes relacions. L'economia formenterera es reduí encara més a unes produccions de gairebé pura subsistència, per a una part considerable dels habitants de la nostra illa. A les meves llibretes de camp dels anys 1947-48 hi consten dissenys ben clars: preguntats els formenterers joves per llur possi-

ble futur, responien que esperaven tornar a reprendre, com a única solució clara per a aquell moment, l'emigració temporal que ja havien efectuat, un parell o tres de decennis abans, llurs propis pares. Però poc després, cap als primers anys dels 50, s'iniciava, un xic tímidament encara, una nova i completament inesperada activitat econòmica.

La gran obertura recent: la "novíssima" Formentera

En efecte, el corrent turístic començarà a la nostra illa poc després, a principi del sisè decenni del segle, ara fa no gaire més de quaranta anys. En el nostre treball sobre les terres i la gent formentereres, publicat l'any 1950, amb recerques de camp efectuades, com hem dit, durant 1947-48, la paraula "turisme" no hi apareix ni una sola vegada.

En pocs anys, l'illa passarà de l'època que hem anomenat tradicional —amb formes econòmiques encara més simples i autàrquiques que durant els decennis tercer i quart del segle, amb l'emigració temporera tancada— a una obertura al món exterior que arribarà a ser molt àmplia. Tot aquest canvi social i econòmic, inesperat feia uns pocs anys i que en poc temps adquireix un notable desenvolupament, es realitza, és clar, en funció del turisme. Encara que apareixen diverses formes de corrents turístics, aviat es configura com un fet clarament estacional, amb un notable màxim estiuenc, especialment els mesos de juliol i agost.

L'oferta laboral turística motiva un canvi radical d'activitats i un canvi de sentit en els moviments migratoris. El mode de vida tradicional és abandonat per gran part de la gent jove formenterera, la nascuda en els decennis cinquè i sisè. Al mateix temps Formentera deixa de ser un focus emigratori i es converteix en un centre d'immigració. Els trets fonamentals del paisatge d'origen humà es modifiquen notablement i ràpidament, amb l'aparició de nombrosos sectors abandonats a l'àrea agrícola, amb l'aparició i creixement de nuclis de població i nombroses cases aïllades, amb la

construcció d'infraestructures diverses, tot en funció del turisme, i de residències i allotjaments temporers.

L'inici del fenomen encara resulta a Formentera més inesperat i sorprenent si tenim en compte que, abans de la Guerra Civil, a la nostra illa no existien pràcticament antecedents d'aquest fet, a diferència del que succeïa a Eivissa. Vist des d'ara, ja a final de segle, resulta també sorprenent la importància quantitativa i econòmica que el turisme arriba a representar a Formentera, a partir del vuitè decenni.

L'originalitat de la Formentera actual

No és pas el nostre objectiu, en la present ocasió, mostrar les característiques i l'evolució de cada etapa assenyalada. Tampoc no ho farem respecte a aquesta, és clar, malgrat que, com és lògic, en tenim força informació. En aquest treball ens cenyim a mostrar, tan sols, uns contrapunts i uns ritmes geogràfics. Però sí que voldríem indicar breument certs trets característics dels darrers decennis, que a més continuen evidenciant —i ens correspon subratllar-ho com a geògrafs— unes clares relacions amb les condicions fisiogràfiques i ambientals.

Per a alguns turistes, curiosament, potser per a molts, d'una forma o altra, Formentera continua essent —com ho ha estat tradicionalment, fins i tot per als eivissencs— una petita illa allunyada, a l'extrem de les Balears, potser més exactament un cap de món. La situació i la posició determinen sens dubte a aquesta característica percepció. És la sensació que podem tenir nosaltres mateixos quan mirem des de l'altiplà de la Mola, cap al sud, o encara més, guaitant en idèntica direcció des del cap de Barbaria, quedant a l'esquena la soledat rocosa dels gresos i les calcàries: sols el rocam gris, esclatant amb la llum, sols la mar. En altres indrets de l'illa, malgrat la gent i les cases i el turisme, encara hom pot trobar paratges i detalls naturals i humans que us donen

I arriba el turisme..., la novíssima Formentera. Al peu de la Mola, la urbanització Maryland (dalt) ofereix un marc bucòlic al descans. Més recentment, la demanda d'un turisme nàutic ha convertit la Savina (baix) en un port bàsicament esportiu, liquidant la tradicional funció d'embarcador de la sal. (Fotos: R. Vallès Costa.)

la impressió de descoberta pròpia. Recórrer Formentera us pot donar sempre la sensació, com succeeix en altres caps de món, d'un cert punt d'aventura i troballa personal.

L'estrany paper del contrast en distàncies escasses està també present. Ara, a la Formentera actual, podeu passar d'un món dinàmic i tecnificat —amb instal·lacions, usos d'energies i serveis moderns— a les restes d'un món tradicional, proper a la natura,

lent i senzill, i de fragments de paisatge atemporal i immòbil; amb una figuera solitària, en l'angle d'una tanca, o un petit llaüt, en una raconada d'un caló.

Al costat mateix del possible silenci i de la possible solitud, podreu topiar amb els cridaners nuclis de població recents, el moviment dels hotels, les bullicioses platges curulles i encara acollidores. Ja des del vuitè decenni, podeu trobar, en els tres curts carrers de Sant Francesc, sis o

set agències de bancs o caixes d'estalvi, mostra del dinamisme dels homes i del diner, fet que fa tan sols una quarantena d'anys era completament insospitable.

Sembla convenient mantenir i cuidar aquesta possible percepció i aquesta buscada complaença de les terres formentereres. No podem pas oblidar que el turisme és un corrent humà que es mou a partir d'unes percepcions recordades que hom té, d'unes possibilitats i condicions que hom espera i d'unes definitives decisions que hom pren, a partir precisament de les esmentades premisses.

D'aquesta manera, dins del turisme pitiús, Formentera hi juga un paper original. Els densos i decisius lligams amb Eivissa s'han organitzat al voltant dels transports marítims i aeris que aquella illa concentra (port, aeroport), i de l'eix de múltiples i variades relacions marítimes diàries, des del port eivissenc al port de la Savina. Així Formentera s'assegura la recepció del passatge i de les mercaderies i els productes que els nombrosos i diversos serveis turístics demanen.

Cal repetir-ho: original i curiosa Formentera actual, tan radicalment diferent de la tradicional, que ha arribat gairebé fins als nostres dies! D'una illa poruga i tancada que, en tot cas, expellia població, hem passat a una illa acollidora i oberta, que precisament viu, en gran part i fonamentalment, dels corrents humans que està rebent, alguns molt llunyans. Ben diferent també, malgrat unes característiques fisiogràfiques, socials i econòmiques semblants, a les altres terres properes, a les altres illes Balears, a la mateixa Eivissa.

Un exemple més de com els homes —els de dins i els de fora— són capaços de canviar, en certs sentits, el destí i el rumb dels territoris. Però aquests continuen sempre fent presents i vàlides llurs característiques pròpies, al mateix temps que pot fer-se ben palesa la capacitat d'adaptació i l'esforç que, davant de noves circumstàncies, llurs habitants poden mostrar.

JOAN VILÀ-VALENTÍ